

In kannen en kruiken

Studies over middeleeuws en post-middeleeuws aardewerk en glas aangeboden aan Hemmy Clevis

In kannen en kruiken

Studies over middeleeuws en post-middeleeuws aardewerk en
glas aangeboden aan Hemmy Clevis

Redactie:
Roos van Oosten
Arno Verhoeven
Sebastiaan Ostkamp
Michael Klomp

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt dankzij:

Colofon
© 2021 SPA uitgevers, Zwolle

ISBN: 978-90-8932-065-0
Redactie: Roos van Oosten, Arno Verhoeven, Sebastiaan Ostkamp en Michael Klomp
Opmaak: Hidde Heikamp, SPA uitgevers
Druk: Huvé Graphics

SPA uitgevers
Assendorperstraat 174-4
8012 CE Zwolle
info@spa-uitgevers.nl
www.spa-uitgevers.nl

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, verzoeken wij contact met ons op te nemen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

09 Woord vooraf

Tot 1300

11 Out with the old and in with the new. De datering van de laat-Karolingische herstructurering van Deventer en de betekenis hiervan voor het proces van stadsvorming van Deventer

Emile Mittendorff

25 De productie van een (kogel)pottenbakker (m/v) in de jonge nederzetting Rotterdam

Arnold Carmiggelt

Tot 1600

33 Gemaakt rond 1400 in Amsterdam (?): een Utrechtse traditie in BOZ-klei, de verkenning van een hypothese

Ranjith Jayasena

39 Haard, hout en hutspot. De ontwikkeling van het 14de-eeuwse kookgerei in 's-Hertogenbosch

Ronald van Genabeek

51 Potten uit Bakel. Laatmiddeleeuws aardewerk van het Brabantse platteland

Nico Arts

57 Een fluitende nar

Annemarieke Willemsen

61 Een scherf, een kopie, en drie gave exemplaren: pelgrimsflessen van Aken, Kornelimünster en Maastricht

Jos Koldewij

71 Feestkoeken als kloostertraditie

Het gebruik van pijpenmallen in de 15de en 16de eeuw

Christiaan Schrickx

81 A beardman in Bruges or a beardman from Bruges?

Bieke Hillewaert

91 Is een sober leven ook een bestaan in armoede? De materiële cultuur van de Kartuizers bij Delft, een kwantitatief-ruimtelijke benadering

Epko J. Bult

103 Godeken Pottman, zijn pottenbakkersburen en het Wytenhuis aan de Mussenhage in 15de-eeuws Zwolle

Michael Klomp

115 Pottenbakkerijen in de late middeleeuwen en nieuwe tijd: de stand van zaken anno 2020

Arno Verhoeven

127 Een stille getuige van de Antwerps-Spaanse oorsprong van Fort Rammekens (midden 16de eeuw)? Een eerste verkenning van de polkadotkan ('Malling jug')

Nina Linde Jaspers, Jorge Juan Ramírez León & Bram Silkens

143 Mexicaanse makelij uit Middelburgse modder: onbekend maakt onbemind... en on-herkend

Nina Linde Jaspers

151 Enkele 16de-eeuwse majolicavondsten uit het Minderbroederklooster in Zierikzee

Sebastiaan Ostkamp

1600-1800

167 Oranjeglazen in Den Haag: "Vive La branche D'orange"

Monique M.A. van Veen

173 MAE in het DS van een Alkmaarse BN'er: servies van Maria Tesselschade uit 1629-1649

Peter Bitter

**183 De afvalput van familie De Jager.
De materiële cultuur van een rijk 17de-eeuws
huishouden in Enkhuzen**
Dieuwertje Duijn

**191 Een baardmankruik van pottenbakker Anton
Cohaus uit Stadtlohn (1703-1783)**
Hans van Gangelen

**201 Claas, Anthonia en hun rommeling.
Keramiek, rijkdom en armoede in het
18de-eeuwse Zaandam**
Piet Kleij

**207 Het Leerwrak bij Texel: Russisch leer en andere
vondsten van een Hollandse koopvaarder uit 1735**
Michiel H. Bartels

Na 1800

**219 “Dan liever de lucht in!”
Serviesgoed en tabakspijpen gemaakt ter ere van
kapitein Jan van Speijk, 1831-1839**
Wytze Stellingwerf

**229 Walmende zaken
Honderd jaar oud en nu al vergeten**
Piet Kleij

**233 Op ieder potje past een deksel. Glazen conserven-
potten uit het begin van de 20ste eeuw en wat
eraan voorafging**
Kasper van den Berghe

1300-1900

**245 Frans steengoed (1350-1700):
tijd voor (h)erkenning**
Arthur Griffioen en Aleike van de Venne

257 Waarom het ene tweelingbakje het andere niet is
Dana Piessens

**265 Een koffiehuis, een apotheker en een glazenier:
een studie naar glasgebruik in Arnhem**
Mieke Tolboom

**271 Een historisch-archeologisch onderzoek naar
glazenmakers, glazenschrijvers en glasblazers in
Zwolle**
Sanne van Zanten

**285 ‘Goodies’ uit een beerput op de Bourbonhof (1375-
1700). De erfenis van een Nijmeegse nood-
opgraving uit de jaren 1980**
Annelies Berends

*Catalogus van ‘Goodies’ uit een beerput op de Bourbonhof
(1375-1700).’ zie www.spa-onderzoek.nl*

**301 Spul uit de Amstel. Publieke archeologie bij de
Noord/Zuidlijn in Amsterdam**
Jerzy Gawronski

**309 ‘Een stuiver gespaard is een stuiver gewonnen’
over stenen varkens en andere spaarpotten**
Adri van der Meulen en Ron Tousain

**335 Reflections on Form
and the study of medieval pottery vessels**
Duncan H. Brown

345 Over de auteurs

353 Literatuur

Het Leerwrak bij Texel: Russisch leer en andere vondsten van een Hollandse koopvaarder uit 1735

Michiel H. Bartels

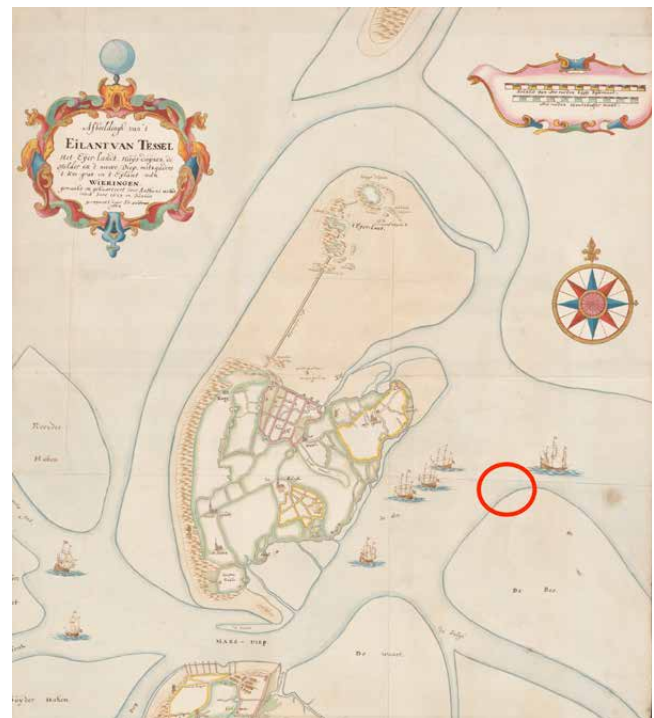
Inleiding¹

In 1980 werd door Team Phileas Fogg in de Waddenzee oost van het Noord-Hollandse eiland Texel een houten scheepswrak ontdekt. Het wrak lag nabij een voormalige wadplaat met de naam Vogelzand (Fig.1).² De lading bestond voor een groot deel uit bundels opgerold leer, die aanleiding waren het wrak als 'Leerwrak' te betitelen. Het schip lag op de bodem van de Texelse Waddenzee in een getijdengebied met sterke stroming. Deze stroming zorgde voor erosie van het wrak, maar ook voor tijdelijke toedekking. Vele jaren later herontdekte Duikclub Texel (DCT) het opnieuw blootgespoelde wrak. In beide gevallen werden rollen leer, Russisch leer ofwel juchtleer, uit de lading geborgen en naar Oudeschild gebracht. Daarnaast werd kombuisgoed, overige lading en scheepsdelen meegenomen. Vanuit de Gemeente Texel heeft in 2016 Archeologie West-Friesland (AWF) de opdracht gekregen om alle objecten in particulier eigendom uit de wrakken aangetroffen binnen de wateren van de Gemeente Texel te inventariseren en zo mogelijk aan de openbare collectie van Museum Kaap Skil of de Provincie Noord-Holland toe te voegen. Het onderstaande is een eerste resultaat van één van de projecten van deze inventarisatie die tot op de dag van vandaag doorloopt.

Probleemstelling en problematiek

In de Waddenzee zijn van de late 16de eeuw tot de vroege 19de eeuw veel schepen vergaan. De conserveringstoestand van de scheepswrakken is zeer wisselend. Door getij en stroming komen wrakken die eeuwenlang waren afgedekt door zandbanken na een flinke storm of door een andere oorzaak weer tevoorschijn. Het exacte aantal wrakken is daarom niet te herleiden. Veel wrakken zijn inmiddels ook geheel verdwenen. Op sommige plekken in de westelijke Waddenzee liggen meer scheepswrakken dan op andere plekken. De locatie Burgzand Noord (BZN) is vooralsnog de plaats met de grootste dichtheid van wrakken. Dit gebied is sinds 2015 het

eerste onder water gelegen Rijksmonument. Hier ligt ook het bekende 'Palmhoutwrak' (Fig. 2).³ De studie van de lading van de schepen vertelt ook bij het Leerwrak veel over de scheepvaart, de handel en de levenswijze aan boord.

01 Uitsnede van de topografische kaart van Zoutman-Metius uit 1664 met in de rode cirkel het Vogelzand en de locatie van het Leerwrak. (Collectie Stichting Texels Museum).

02 Olieverfschilderij (1665) van Ludolf Bakhuizen met een zeegezicht op de Rede van Texel met vissersboten en koopvaarders. Op de achtergrond de Hoge Berg en het dorp Oudeschild (Royal Museums Greenwich, object BHC0916).

Het Leerwrak en haar inhoud

Locatie en vondstomstandigheid

Het Leerwrak werd in 1980 aangetroffen op een diepte van 3 m - NAP.⁴ Het wrak lag hemelsbreed ongeveer 10 km ten oostnoordoosten van de havenmond van Oudeschild. Van het schip restte in 2003 nog ongeveer 3 m in de bodem. De bovenzijde werd voortdurend aangevreten door paalwormen, veel is zodoende al voor de komst van de duikers verloren gegaan. In 2015 resteerden alleen nog zichtbare wrakresten bestaand uit een scheepsfragment van 12,5 bij 5 m. De wrakbult stak toen 2,5 m boven de zeebodem uit. De diepste resten lagen op 8 m - NAP. Het wrak heeft langs de noordoostzijde een diepe slijpgeul.⁵ Hierdoor trok de lading aan één zijde langzaam naar buiten.

Sinds 2016 wordt het restant van het Leerwrak systematisch gemonitord door DCT op verzoek van de Gemeente Texel en in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed door Periplus. Hierbij valt te constateren dat de nog weinige overgebleven delen van het wrak snel sterk achteruitgaan.

Bij een waardestelling in 2019 bleken nog meer wrakresten verloren te zijn gegaan.⁶ De lading was inmiddels geheel weggespoeld. De bekende factoren hierbij zijn paalwormen, sterke stroming maar vooral visserij met visnetten. Grote stukken visnet maar ook kreeftenvallen blijven aan de wrakdelen hangen. In 2018 is waargenomen dat door de visserij een geheel stuk boord van meer dan 10 m lang ongeveer 30 m is verplaatst daarna steeds verder van zijn oorspronkelijke locatie is komen te liggen.

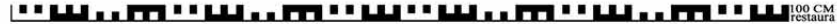
Door een combinatie van natuurlijke factoren en menselijke activiteiten zullen alle resten van het Leerwrak over enige tijd zijn verdwenen.

Bouwtechnische kenmerken van het schip

Het Leerwrak is niet systematisch onderzocht of opgemeten. Geschat wordt dat de lengte ongeveer 37 m bedroeg, waarbij werd opgemerkt dat het schip 'een dikke kont' had. Het vermoeden bestaat zodoende dat het hier om een fluitschip gaat, een gebruikelijk type in de 17de en eerste helft 18de

03 Een spant van het schip met vastgeroeste rogge (foto Archeologie West-Friesland).

PDC 1074

04 De draaibas uit het Leerwrak (foto Archeologie West-Friesland).

eeuw. Aanvankelijk was slechts één boord te zien omdat dit aan de slijpgeul lag. Dit boord was ongeveer 3 m hoog gemeten vanaf de zeebodem. Hoewel bij de meeste duiken het zicht slechts 30-50 cm bedroeg, waardoor de meeste waarnemingen op de tast zijn gedaan, kon toch worden vastgesteld dat het schip door losstaande, houten schotten in compartimenten was opgedeeld die de lading scheidde. Voorin het schip zat een flinke bult graan of rogge. Meer aan de achterzijde van de compartimenten zat een deel zonder lading. In dit deel was nog een deur aanwezig, waarachter zich een ruimte bevond met het kombuisgoed. Aan één van de wanden van de ruimte was een houten kast bevestigd waaraan een tapkraan zat. Het ornament om deze tapkraan was een kunstig gietwerk uit brons in de vorm van twee vervlochten dolfinen. Onderin het schip lagen tientallen met touw vastgeknoopte rollen met juchtleer. De lading hieronder werd gevormd door een laag grof geweven matten. De rollen leer en de matten waren vrij komen te liggen aan de zijde van de slijpgeul. Ballaststenen zijn niet waargenomen. Uit het schip is een aantal spanten meegenomen.⁷ Deze staan nu opgesteld bij het clubhuis van DCT op de noordpier van de haven van Oudeschild. Deze spanten vertonen zowel verbindingen met houten als met ijzeren pennen. Aan een van de ijzeren pennen is een klont rogge en kaf van de rogge vastgeroest (Fig. 3). Onderzoek naar deze scheepsdelen moet nog plaatsvinden.

Bewapening

De aanwezigheid van slechts een beperkt aantal kanons en een geringe hoeveelheid munitie geeft aan dat het om een licht bewapende koopvaarder gaat. Een oorlogsschip zou veel zwaarder zijn bewapend. Van het schip zijn voor zover bekend drie kanonnen geborgen. Het eerste kanon is een vijf voet lange Engelse 3-ponder.⁸ Dit 153 cm lange gietijzeren kanon vertoont Engelse kenmerken omdat dergelijke types

vanaf 1690 door de Royal Navy in Engelse geschutsgietereien op grote schaal worden geproduceerd.⁹ Het kanon schoot met 3-ponds kogels van 1,4 kg. Dit kaliber werd frequent gebruikt op koopvaarders. Het type kanon bleef lang in gebruik.

Het tweede kanon is een halfponds draaibas. Een draaibas is een klein wendbaar kanon dat op de reling van het schip was gemonteerd. Inclusief helmstok was het kanon 79 cm lang (Fig. 4). Wanneer de ontbrekende 10 cm van de tromp (vuurmond) daarbij wordt opgeteld, komt het kanon op een lengte van ongeveer 90 cm. De draaibas is een 16de-eeuws type kanon dat tot ver in de 18de eeuw werd gemaakt en gebruikt. Achterop het kanon zit de kamerhouder waarin de losse kruitkamers werden gelegd. Van deze conusvormige smeedijzeren kruitkamers werden door DCT in 2016 al vier exemplaren opgedoken. Bovenop de kamer zat een smeedijzeren handvat waarmee de patroon kon worden geplaatst en verwijderd.¹⁰ Het derde kanon is door een lid van Philleas Fogg opgedoken en geschonken aan het Juttersmuseum op Texel. Dit gietijzeren kanon is aldaar verloren gegaan. Behalve kanonnen is ook de rechterwang van een rolpaard gevonden.¹¹ Tenslotte zijn twee eenvoudig gedecoreerde lontstokken opgedoken.

Naast de drie kanons zijn door DCT en anderen totaal 61 kogels naar boven gehaald. Zes hiervan waren kneppegkogels, dat wil zeggen twee kogels verbonden door een gesmede gietijzeren staaf, de overige betroffen ronde massieve kogels. Hoewel de kogels in slechte staat van de zeebodem kwamen vanwege de invloed van het zoute zeewater op de kogels, konden ze alle worden opgemeten en gewogen. De zwaarste kogel woog 1,41 kg en had een diameter van 7,1 cm. De lichtste woog 0,185 kg en had een diameter van 5 cm. Van de 61 kogels was het gemiddelde gewicht 0,58 kg en de gemiddelde diameter 5,5 cm.

Kombuisgoed, scheeps-, en handelsuitrusting

De vondsten uit het wrak vallen op te delen in kombuisgoed, handelsuitrusting en handelswaar: de lading. Opvallend is de beperkte aanwezigheid van scheepsuitrusting. Van het tuigage zijn een jufferblok, vioolblok, pokhouten schijven en touwgeleiders opgedoken.¹² Wellicht was bij het moment van vinden de bovenzijde van het schip al geheel verdwenen en daarmee de meeste scheepsuitrusting.

Het kombuisgoed omvat diverse voorwerpen voor koken, drinken, eten en ontspanning. Het tafelgoed bestaat uit tin en keramiek. Bij de tinnen voorwerpen is een groenteschaal uit Ostfriesland onderop voorzien van een gekroonde roos aanwezig. Daarnaast zijn twee eenvoudige tinnen ontbijtborden gevonden en een derde bord met twee merken, een engeltje met zwaard en de naam 'Ingels Tin' (Fig. 5).¹³ Voorts is een set Delftsblauw theegoed van kopjes en schoteltjes gevonden (Fig. 6). Een fraaie geelkoperen thee- of koffiepoot werd geheel geplet aangetroffen, naast een messing onderstel (*bouloire*) van een 'Friese' kraantjeskan. Het glaswerk wordt gevormd door een helder bekerglas met gravure en van groen glas een uivormige en een cilindrische fles. Een

middelgrote en grote steengoed kannen met baardmanmasker van het late type uit Frechen waren aan boord (Fig. 7). De kraan van een messing tapkraan toont aan dat ook tonnen met inhoud aan boord waren. Van het aanwezige rookgerei is een messing tabaksdoos of snuifdoos met Bijbelse voorstelling en een handvol pijpenstelen bewaard gebleven. Kookgerei was voorhanden in de vorm van een platgedrukte messing pan met twee oren en een deksel, een schuimspaand zonder steel, een messing steelpan met afgebroken steel en twee rode grapen van Hollandse makelij. De verlichting bestond in elk geval uit een messing olielamp, een messing blaker met steel. Tenslotte is een kleine bronzen bel gevonden, waarvan de functie niet zeker is; mogelijk betreft het een tafelbel.¹⁴ Ook de functie van een loden bak van 40 cm breed 40 cm hoog 1,2 m lang is onduidelijk. Het enige kledingstuk was een oude leren schoen. Voor de tijdberekening zijn twee glazen van een zandloper aangetroffen.

Een aantal voorwerpen is duidelijk toe te wijzen aan de handelsuitrusting van het schip. Zo zijn vier krukgewichten door het duikverband De Pierenvisseren aangetroffen, bestaand uit

05 Kombuisgoed van tin en rood aardewerk uit het Leerwrak (foto Archeologie West-Friesland).

een cilindrisch gietijzeren gewicht met bovenop een vastgemaakt loden kraag (Fig. 8). De halfronde ijzeren beugel die hierin was bevestigd, ontbrak. Boven de beugel in de loden kraag valt de gewichtsaanduiding in Romeinse cijfers te lezen: III (3), IIII (4), V (5) en XV (15). Dit vertegenwoordigt het gewicht in Amsterdamse ponden. Links van de gewichtsaanduiding is het stadswapen van Amsterdam ingeslagen, rechts een rad. Dit zijn de stads- en ijkmerken die duiden op de Amsterdamse herkomst.¹⁵ Onder de beugel is bij de vier gewichten het jaartal ingeslagen: 1730. Tevens is een doos bestaande uit negen bij elkaar behorende geelkoperen peilgewichten opgedoken. Deze passen als matroesjka-poppen feilloos in elkaar. De grootste is voorzien van een scharnierende deksel, de zeven peilgewichten daartussen zijn alle kommetjes afnemend in grootte. De kleinste en lichtste is een schijfje.¹⁶ Een messing weegschaal met enkele gemerkte gewichten is wel opgedoken, maar kon nog niet worden gedocumenteerd.

06 Delfts theeservies uit het Leerwrak (foto Archeologie West-Friesland).

De lading

Omdat het bovendek, een flink deel van het tussendek en langzaam maar zeker ook alle andere delen van het schip zijn verdwenen, valt niet te achterhalen wat de volledige lading van het schip is geweest. Veel is weggespoeld, opgegeten door de paalworm of al bij de stranding weggedreven dan wel geborgen.

Een deel van de lading heeft met zekerheid bestaan uit rogge. Dit is, zoals boven beschreven, aan de spanten vastgeroest. In 2017 is door DCT ook een zak met rogge opgedoken. De vorm van de 45 cm lange en 25 cm brede zak was nog aanwezig, het textiel ervan verdwenen. Botanisch is vastgesteld dat het hier om rogge, het eetbare kaf van de rogge en akkeronkruiden gaat.¹⁷ Daarnaast bestond de lading uit de zogenaamde 'Moskovische matten' (Fig. 9). Deze lagen helemaal onderin het schip. Moskovische matten zijn van brede stevige gras- en rietsoorten met de hand grof gevlochten matten. De matten lagen gestapeld in het ruim.

07 Steengoed en glaswerk uit het Leerwrak (foto Archeologie West-Friesland).

08 Loden kraag van een Amsterdams krukgewicht met aanduiding gewicht in Amsterdamse ponden (XV = 15), herkomstmerk en de klop van de ijkmeester (foto Archeologie West-Friesland).

09 Een fragment van een Moskovische mat (foto Archeologie West-Friesland).

Uit de opengebarsten zijkant van het schip werden in 2003 merkwaardige rollen tevoorschijn gehaald. Deze slappe rollen waren vastgebonden met grof getwijnd touw. Na het verwijderen van het touw bleek bij het uitpakken dat het hier ging om opgerolde, gelooide leren huiden. (Fig. 10) Bij het uitpakken van de rol viel waar te nemen dat het telkens om zes of zeven huiden per rol ging. De kleinste huid zat in het midden, de grootste buitenop. Zodra het leer op het droge lag begon het direct te verschrompelen en te vervormen. Daarom is door diverse duikers het gelooid leer ontzilt en daarna bewerkt met diverse materialen om het soepel te houden.

Een eerste huid is door DCT in de winter van 2016-2017 uitgeleend om de leerspecialisten van AWF de mogelijkheid te geven deze te onderzoeken. Te Hoorn werd geconstateerd dat de huid volledig en vrij groot was en niet zoals andere

huiden aan alle kanten was bijgesneden. Staart, nek, een deel van de kop en de uitsparing van de ogen, en stukken van de buik waren aan de huid nog aanwezig. Op onregelmatige afstand waren de gaten van het opspannen binnen het looiproces te zien. Aan de buitenzijde van de huid troffen de onderzoeksters een ingewalst wafelpatroon aan (Fig. 11). Bij bestudering van de binnenzijde viel te constateren dat de huid vrij grof was gevild en schoongekrabd. Opmerkt werd dat de huid 'raar rook'.¹⁸ Daarna lag het onderzoek een half jaar stil. Toen echter de leerspecialiste Amber Veel interesse toonde in het onderzoek van de vermeende leerlooierij aan de Davidstraat-Romeinstraat in Enkhuizen, werd haar gevraagd ook eens naar de leren huid uit het Texelse Leerwrak te kijken.¹⁹ Zij constateerde dat vanwege de vorm, het ingewalste wafelpatroon en de geur het hier onomstotelijk om 'Russisch leer' of wel *Cuir de Russie* moest gaan.

10 Een aantal uitgerolde huiden van Russisch leer uit het Leerwrak (foto Archeologie West-Friesland).

11 Ingewalst wafelpatroon van het Russische leer (foto Archeologie West-Friesland).

12 Stans met het jaartal 1732 op de wang van een runderhuid uit het Leerwrak (foto Archeologie West-Friesland).

Daarna raakte het onderzoek in een stroomversnelling. Met behulp van de leden van DCT en andere duikers konden op Texel en Terschelling nog 28 huiden worden bestudeerd. Op 20 november 2017 werd in Museum Kaap Skil in aanwezigheid van Elise Blouet, de Franse specialiste op het gebied van *Cuir de Russie*, een *expert meeting* georganiseerd waarbij veel geheimen van het Russisch leer werden ontrafeld.²⁰ In 2018 stond het totaal op 36 huiden. De overige huiden geborgen uit het schip, vermoedelijk tussen de 200-300 stuks, zijn ontzilt, op diverse wijze behandeld en verkocht, weggeven of versneden voor eigen gebruik.²¹ Het leer was namelijk na behandeling van zeer goede kwaliteit en op velerlei wijze toepasbaar.

Uit de inventarisatie van de 36 huiden en losse stukken bleek dat in veel wangen van de huid, veelal de linkerwang, een jaartal was gestanst. Hier viel het jaartal (17)32 of (17)33 te lezen (Fig. 12). Alle huiden zijn systematisch opgemeten. Vervolgens is een statistische formule toegepast om te zien of hier een bepaalde regelmaat of seriatie in voorkomt. Dit bleek niet zo te zijn, de huiden waren allemaal verschillend en er kon geen bepaalde groep of cluster worden geconstateerd. Ook bleek dat de huiden sterk van kleur verschilden, van zeer donkerbruin tot haast zwart, maar ook lichtere bijna beige tinten. De merkwaardige geur werd veroorzaakt door de toepassing van berkenpek en berkenolie tijdens het looiproces. Het Russische woord voor dergelijk leer is 'yufte' wat in het Nederlands is verbasterd naar het woord 'jucht'.²² De term 'juchtleer' voor dit stevige Russische leer is hiervan afgeleid. Door in de huid ondiepe parallelle kerven te walsen, raakte het leer doordrenkt met de pek en olie. Hierdoor werd het, net zoals het tegenwoordige Gore-Tex, goed waterbestendig.

Slechts drie van de geborgen huiden zijn onder water bewaard en niet met nieuwe materialen ingesmeerd.²³ Deze huiden bieden in de toekomst de kans op nader natuurwetenschappelijk onderzoek. Hier wordt onder verder op ingegaan.

Datering en route van het schip.

Eén dekplank is dendrochronologisch onderzocht maar leverde geen mooie sluitdatum omdat te veel hout van de buitenzijde ontbrak.²⁴ Op basis van het jaartal 1730 in de krukgewichten en de jaartallen 1732 en 1733 in de huiden, mag worden gesteld dat het schip in 1733 of kort daarna is gezonken en vergaan. Het schip is net zoals de meeste van de bij Texel gestrande schepen nog niet geïdentificeerd. Een kort onderzoek in het notarieel archief in Amsterdam, waar veel strandingen door notarissen verzekeringsmatig werden afgehandeld, heeft vooralsnog geen nadere gegevens opgeleverd omdat de archieven over de jaren 1733-1736 ontbreken. De vraag is of het hier om een inkomend schip of een uitgaand schip gaat. Uit de periode vanaf 1738 zijn slechts drie inkomende schepen uit Rusland bij Texel vergaan: in 1738, 1754 en 1760 waarvan de laatste bij de Zuiderhaaks dus niet in het onderzoeksgebied.²⁵ In de vliegende storm van 19 januari 1735 vergingen wel 25 uitgaande koopvaarders op de Rede van Texel. Deze kenden bestemmingen als Rouen, Lissabon, Cádiz, Gibraltar, Malaga, Barcelona, Constantinopel.²⁶ De werkhypothese is vooralsnog dat het Leerwrak een uitgaand schip was en de lading werd doorgevoerd. Wel zijn Straatvaarders vaker zwaarder bewapend dan Oostzevaarders, maar omdat kanons beslist ontbraken ten tijde van de onderzoeken, valt hier geen uitspraak over te doen.

Handel, lading en de vaarroute op Rusland, Archangelsk of Petersburg?

Wanneer in de Amsterdamse notariële archieven wordt gekeken naar de term 'Juchten', dan valt direct op dat juchten alleen voorkomen in de handel van de Hollandse schepen vanuit Rusland. Tot het einde van de Grote Noordse Oorlog in 1721 was het boven de poolcirkel gelegen Archangelsk de enige Russische zeehaven. Deze haven kende grote nadelen: het was een lange risicovolle tocht langs territorium van de Noorse koning. Archangelsk was alleen in de zomer ijsvrij en de douanebeambten van de tsaar waren berucht om het tijdrekken om zo de Hollandse handelsvloot tot het laatst binnen te houden en de exportbelastingen op te drijven. De Nederlanden leverden vooral luxegoederen als zijde, papier, gedestilleerd, hand- en vuurwapens en kanonnen aan de tsaar.²⁷ Omgekeerd kochten zij in Archangelsk natuurproducten in als lijnzaad, hennep, rogge, gerst, teer, pek, traan, bijenwas, honing, zalm, kaviaar, bont en pels van allerlei dieren, veel juchten en Moskovische matten. De laatste waren weinig in trek. Sommige schepen gingen vanuit Archangelsk direct door naar Livorno of andere havens aan de Middellandse Zee. In de archieven staat ook vermeld hoeveel lasten juchten werden meegenomen en wat deze per last kostten. De prijs ging per Russische poed, een gewichtmaat van ruim 16 kg.

Sint-Petersburg en de voorhaven Kronstadt kregen voor de Russische handel betekenis vanaf 1703. De handel werd hier, ondanks de Zweedse piraterij op de Oostzee, steeds belangrijker ten koste van de handel met het afgelegen Archangelsk.²⁸ Uit de Russische exportlijsten en de registers van de Sonttol blijkt dat veel Nederlandse schepen vanaf 1737 afkomstig met als thuishaven Hindeloopen of Amsterdam geladen met juchten terug naar Holland varen.²⁹ Sommigen voeren direct door naar Venetië of Livorno.³⁰ Ook in de Sonttolregisters ontbreken de jaren 1733-1736, net zoals in de Amsterdamse archieven.

De toepassing van juchtleer

Wat betreft het vervaardigen, verwerken, verhandelen en vervaardigen van juchtleer staan nog veel vragen open. Ten eerste de betekenis van de jaartallen op de huiden. Zijn deze door de producenten de transporteurs of de douaneambtenaren van de tsaar aangebracht? Op andere huiden uit andere schepen worden stempels van inkt op de binnenzijde waargenomen (het scheepswrak Juktsenskobben Hylky, Finland), of gestanste cirkels en halve manen.

Hoe komen de kleurverschillen van de huiden tot stand? Het lijkt erop dat dit door de toepassing van verschillende

verfstoffen gebeurde. Waar uit andere wrakken de huiden eenvormig zijn en geheel bijgesneden, zijn de huiden uit het Leerwrak alle weliswaar van runderen maar wat betreft formaat volstrekt verschillend.³¹ Wat voor soorten olie en pek werden toegepast om het typisch *Cuir de Russie* effect te verkrijgen? Was dit alleen berkenolie en berkenpek of werden ook andere stoffen gebruikt, zoals walvisolie?³² Chemisch onderzoek op de onbewerkte Texelse huiden zal dit moeten uitwijzen. De toenmalige leerlooiers en de huidige leerlooiers houden hun procedé geheim.³³ Omdat gedurende de Eerste Wereldoorlog veel Russische leerlooiers stierven, is de oorspronkelijke receptuur van het *Cuir de Russie* verloren gegaan. In Sovjet Rusland werd overgestapt van ambachtelijke naar industriële productie met chemische methodes. Het geheim van de leerlooiers verdween zodoende, maar heeft kans om na een experimentele fase weer terug te keren.

Waar uit Rusland komen de runderen precies vandaan? Uit de restanten van staartbeentjes in de Texelse huiden kan wellicht DNA-materiaal worden verkregen om de herkomst van de runderen te bepalen. Waarom wordt het kenmerkende wafelpatroon toegepast, is het werkelijk functioneel om de looistof beter in de huid te krijgen? Ook tegenwoordig wordt geëxperimenteerd met het inwalsen van het wafelpatroon. Waar de topmerken als Hermes en Purdy dit mechanisch aanpakken, wordt door de looiers van het Estische Triple Skin met zelf gefabriceerde deegrollers voorzien van parallelle cirkelvormige messen gedaan. Vooralsnog lijkt het in het verleden en nu om een decoratief doel te gaan. Op vele plekken in het 18de -19de-eeuwse Rusland, dus inclusief Estland en Finland, werd op grote schaal leer gelooid. Bekende looierscentra waren Pskov, Novgorod aan de Volkhov rivier en Byngi aan de Neva rivier. Alleen het eerste keus leer werd naar Europa geëxporteerd. Vanaf 1770 vergrootte tsarina Catharina II de export van leer naar Europa. De omvang van de handel in Russische leer bedroeg in 1777 maar liefst 1 miljoen roebel. In het toenmalige Rusland waren rond deze tijd 1530 leerlooierijen actief.³⁴

Hoe het leer van de productiecentra naar de havens werd vervoerd, is nog een punt van onderzoek.

In Noordwest en Zuid-Europa werd deze hoge kwaliteit leer zeer gewaardeerd. Het werd het materiaal om dure boeken en vooral de Statenbijbel te kaften. De Koninklijke Bibliotheek heeft enkele zeer goed bewaard gebleven exemplaren in haar bezit.³⁵ Daarnaast zijn meer vergankelijke zaken als riemen, laarzen, zadels en patroontassen van dit leer gemaakt.³⁶ In Medemblik bestelde men in 1664 voor de burgemeesterskamer 'staende Rusleren stoelen', dat wil zeggen stoelen met een bekleding van *Cuir de Russie*.³⁷ In het mediterrane gebied zijn vooral panelen van koetsen, wandbespanning, kruitmaten, paardentuig en meubel- en kistbespanningen vervaardigd.³⁸

Op Texel is door velen het opgedoken leer bewerkt in de vorm van tassen, horlogebandjes, telefoonhoesjes en riemen. Daarnaast zijn ook cowboyhoeden, messcheden voor Rambo-messen, pijlenkokers en decoratieve vloermatten gemaakt.

Tijdens het onderzoek bleek al dat het Russisch leer opviel door de krachtige geur. Deze werd veroorzaakt door een combinatie van het leer met het looimateriaal. Parfumeurs ontdekten in de late 19de eeuw dat dit een mannelijke, krachtige boslucht was en een als een afrodiscium kon werken op de andere sekse. Grote parfumeurs als Chanel hebben vanaf eind 19de eeuw deze parfum voor heren in productie genomen (Fig. 13).³⁹ Tot op de dag van vandaag wordt door meerdere parfumhuizen deze exclusieve geur gemaakt. Ook het verloren gegane *Cuir de Russie* is op ambachtelijke schaal weer in productie genomen. De Baker Tannery in Devon (VK) en anderen produceren voor de wereld-topmerken als Hermès en Purdy. Deze merken laten op ambachtelijke wijze de meest hoogwaardige lederwaren als portefeuilles, tassen en schoenen vervaardigen.

13 Een fles met het herenparfum Cuir de Russie in de flag store van Chanel, P. C. Hoofdstraat, Amsterdam, december 2017 (foto Archeologie West-Friesland).

Andere Leerwrakken in Europa

In Nederland is in veel wrakken leer gevonden. Alleen het wrak bij de Kreupel, een kunstmatig eiland 4 km ten noorden van Andijk (West-Friesland) gevonden in de jaren '60 had Russisch leer aan boord. Zowel op Texel als op Terschelling spoelen incidenteel aan de Noordzeekust huden van Russisch leer aan.⁴⁰ Buiten Nederland is het belangrijkste wrak van het schip de *Mette Catharina*, afkomstig uit het toen nog Deense Flensburg. Zij zonk nabij Plymouth in het zuiden van Engeland in 1786 met honderden zo niet duizenden huden van Russisch leer aan boord.⁴¹ In 2019 is de Finse Nationale Dienst gestart met het onderzoek van het Juktenskobben Hylky (het wrak bij de Juchtenrots), een schip met veel Russisch leer aan boord, lekgeslagen en gezonken op een van de rotsen in Zuid-Finland. In het Balticum zijn nog meer scheepswrakken met Russisch leer als bijlading opgedoken.

Tenslotte zijn tot nog toe op zeker twee plaatsen in Nederland in archeologische context objecten van Russisch leer opgegraven: een fragment van een laars in 17de-eeuws Enkhuizen en een bovenwerk van een muil uit de Prinsenhofgarage uit Delft.

Conclusie en samenvatting

Het Leerwrak in de Waddenzee bij Texel is een sprekend voorbeeld van de Hollandse koopvaardij en de handel op Rusland. Waar historisch en scheepsarcheologisch de aandacht vooral uitgaat naar de handel en scheepvaart op de Oost (VOC) is voor de Nederlanden de handel op de Oostzee het belangrijkste. Honderden schepen per jaar voeren van Texel naar de Oostzee en weer terug. Het Leerwrak, mogelijk een 37 m lang fluitschip, toont wat deze handel inhield door de vondsten van onder andere bulkgoederen als rogge

14 Onderwaterfoto van een losgetrokken scheepsdeel van het Leerwrak met daar in een gat van een luik of poort, zomer 2018 (foto Duikclub Texel).

en ruwe producten als Russisch leer. Het Leerwrak zonk rond 1735 op een moment dat de relatie met het tsarenrijk Rusland volop in beweging was. Het oude verafgelegen handelscentrum Archangelsk raakte in onbruik, de nieuwe handelsmetropool Sint-Petersburg kwam op, met veel Nederlandse steun, op. Het handelsvolume nam daardoor toe en daarmee ook de export van Russisch leer. Het vermoeden bestaat dat het schip de handelswaar doorvoerde van Amsterdam, via de Rede van Texel naar een zuidelijke Europese haven.

Alhoewel het onderzoek door de Texelse duikers over vele jaren niet erg systematisch is verlopen en materialen selectief zijn verzameld, biedt de inventaris van het wrak een goed inzicht in wat een koopvaarder zoals bij zich had. De inventarisatie heeft geleid tot overzicht in het kombuisgoed, de scheepinventaris en de handelswaar. Deze drie aspecten kennen, net zoals de historische achtergrond van het wrak, echter nog veel open einden. Daarmee biedt verder onderzoek naar het Leerwrak veel aanknopingspunten voor toekomstig onderzoek (Fig. 14).

Summary in English

The Leather Wreck, found in the Wadden Sea near the island of Texel, is a glowing example of Dutch merchant shipping and of Dutch-Russian trading activities. While historical and maritime-archaeological studies have been particularly focussed on Dutch trading activities in Eastern Asia, the Baltic region was in fact the premier trading theatre for Dutch merchants. Every year hundreds of ships travelled between the Texel Roads and various ports in the Baltic region. Goods salvaged from the Leather Wreck, possibly a 37m long flute, reflect these trade relations. Found among others were bulk goods, such as rye, and half-fabricates, such as Russia leather.

The Leather Wreck foundered around 1735, at a time when trade relations with Tsarist Russia were fundamentally changing. The long-used, but distant trade hub of Archangelsk fell into disuse, while the new trade metropolis of Saint Petersburg was – with Dutch support – finding its footing. The volume of Russian goods being exported increased, including Russia leather. It is suspected that this flute was on its way to a Mediterranean port, travelling via Amsterdam and its roads at Texel.

Though the research conducted by local divers over the past several years has not been particularly systematic, and materials have gathered selectively, the wreck's inventory does provide a good insight into what a merchantman would have carried. Overviews have been developed of the ship's inventory, kitchen utensils and trade goods. However, all three overviews are incomplete and therefore, like the historical background of the wreck, provide a range of opportunities for further research.

Met dank aan

Velen hebben bijgedragen aan het onderzoek van de resten van het Leerwrak. Mijn dank op Texel gaat uit naar: Jacco Bakker, Gerrit-Jan Betsema, Guido Betsema, Jac Betsema, Lorends Boom, Teunis van der Bor, Johan Bremer, Hans Dijker, Ricky Drijver, Flip Duinker, Wilma Eelman, Gerrit Gerrits, Corina Hordijk, Lilian Koorn, Arnold Looyer, Anne Mattner, Reinier Nauta, Nico Tessel, Rick van der Vis, Richard van der Vis en Cynthia Winkelman.

Op Terschelling: Oeb de Breed, Wim Bloem, Nico Brinck, Hille van Dieren, Gea van Essen.

De 'Overkanters': Riikka Alvik, Jan Beekhuizen, Elise Blouet, Seger van den Brenk, Carl van Dijk, Alec Ewing, Maarten Hell, Mikko Huhtamies, Owen Ooievaar, Frank Postma, Fleur Schinning, Lies de Sitter-Homans, Erik Schmitz, Wytze Stellingwerf, Tani Suvi, Rens Top, Amber Veel-Bruseker, Annelies Verbruggen, Martin Veen, Ans Vissie, Herre de Vries, Immi Wallin, Harmen de Weerd en Els Winters.

Voor het telkens weer motiveren en het aanwakkeren van mijn nieuwsgierigheid gaat bijzondere dank uit naar Hans Eelman (Oudeschild). Speciale dank gaat uit naar Annet van Boven (De Waal) die vanuit DCT zich onverminderd heeft ingezet als onderzoeksassistent binnen het project.

Noten

- 1 De vaak vertrouwelijk verkregen informatie over dit wrak en haar lading is afkomstig van Texelse sportduikers en onderwater-amateurloucheologen. Deze zullen op hun eigen verzoek niet bij name worden genoemd maar worden aangeduid bij het informele of formele verband waartoe zij zichzelf rekenen. Drie groepen worden hierbij onderscheiden; het Team Phileas Fogg, het team van De Pierenvissers en de Duikclub Texel (DCT) en haar voorlopers. De deelnemers in deze duikverbanden hebben in de periode 2003-2020 vaak gewisseld of zijn afgesplitst en weer samengevoegd. Een scherpe scheidslijn is daarom niet te geven.
- 2 Andere namen waaronder het wrak bekend staat zijn De Fransman en Vogelzand 5. Het wrak ligt grotendeels in de Gemeente Texel maar direct op de grens met Gemeente Hollands Kroon.
- 3 Vos 2019.
- 4 N: 53°-02.643' en E: 004°58.859'. RD: X= 127800, Y = 561995, Archisnummer 47690. Arcis Zaak 3171111100, NCN 9255.
- 5 Brenk 2017, 89.
- 6 Coenen & Opdebeeck 2019, 7-9.
- 7 Onderzoek naar deze scheepsdelen moet nog plaatsvinden.
- 8 Particuliere collectie Oudeschild.
- 9 Intern rapport Nico Brinck, januari 2010.
- 10 Intern rapport Nico Brinck, oktober 2017. De in 2017 door DCT opgedoken draaibas bevindt zich nu samen met de kruikamers in de provinciale collectie te Castricum.
- 11 Dit was op 8-6-1980.
- 12 Voor de benaming van alle scheepsonderdelen, zie: Vos 2015.
- 13 De tinnen voorwerpen zijn stevig schoongemaakt waardoor de merken slecht te zien waren. Determinatie Jan Beekhuizen, Amsterdam.
- 14 De objecten zijn in particulier bezit bij diverse eigenaren. De lijst is vanwege de wijze van verzamelen en beheren noodgedwongen onvolledig. Door AWF onderzoeksadministratie en een inventarislijst in het Deventersysteem opgesteld.
- 15 Vergelijk: Gawronski: 1996, 156.
- 16 Vergelijk: Gawronski: 1996, 155-156.
- 17 Determinatie Lies de Sitter-Homan, AWF.
- 18 Onderzoek door Ans Vissie en Els Winters, AWF.
- 19 Amber Veel doet onderzoek naar natuurlijke en historische looimethoden, zie <https://www.amberveel.com/i/3>.
- 20 http://www.eliseblouet.com/eliseblouet.com/Elise_Blouet.html
- 21 <https://www.leerbewerken-texel.nl>
- 22 Kluyver 1891; Tsygankova 2012.
- 23 Twee uit de collectie van de Pierenvissers en een op Terschelling.
- 24 Van Daalen 2018, 6. Hier kon geen mooie sluitdatum worden geconstateerd omdat te veel hout van de buitenzijde ontbrak. De laatste jaarring viel te dateren in 1591.
- 25 Gegevens uit strandingsdatabase van Maarten Hell, waarvoor dank.
- 26 Strandingslijst 1735 NN aanwezig op Kaap Skil. En vriendelijke mededeling Maarten Hell.
- 27 Veluwenkamp 2000; Mouquin 2017, 38.
- 28 Scheltjens 2009.
- 29 Welling 2009.
- 30 Scheltjens & Van Koningsbrugge 2003. Met dank aan Reinier Nauta, DCT voor het opstellen van de lijst met juchtttransporten. Zie ook: Welling, 2009.
- 31 Met dank aan Elise Blouet en Amber Veel voor de determinaties.
- 32 Mouquin 2017, 36.
- 33 Mouquin 2017, 36 en interview van de auteur met leerlooier en leerbewerker Tani Suvi van de Triple Skin leerlooierij in Viljandi, Estland op 13 april 2018 te Tallinn, Estland. <http://tripleskin.com/english/> Om rotten tegen te gaan wordt bijvoorbeeld nu ook zeehondenolie gebruikt.
- 34 Mouquin 2017, 34-35.
- 35 Met dank aan Rens Top, Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage voor het mogen bekijken van de collectie.
- 36 Zie patroontas uit de collectie van Ostfriesches Landesmuseum te Emden (D).
- 37 Met dank aan Peter Swart, Westfries Archief, Hoorn.
- 38 Mouquin 2017, 78-104.
- 39 Mouquin 2017, 14-24.
- 40 Bartels 2018.
- 41 Garbett & Skelton 1987; Skelton, 2010.

